

Seytbekov Nurlibay

QMU, Lingvistika (Qaraqalpaq tili) 1-kurs magistranti

Tilde zoonimler óz ornına iye leksika esaplanadı. Zoonim sózi grek tilinen alınğan bolıp, zoo-haywan hám onima-atama degen mánisti ańlatadı. Naqıl-maqallar bolsa folklordın biybaha gáziynesi. Folklorda zoonimler ushrasqan birqansha naqıl-maqallardı kóremiz. Zoonimler naqıl-maqallarda túrli xizmetti atqarıwı múmkin.

Zoonimler boyınsha jáhán lingvistikasında, túrkiy xalıqlar arasında ,sonın ishinde qaraqalpaq tilinde de ilimiy jumıslar bar. Eń dáslep qaraqalpaq tilinde maqalalar kórinisinde izertlewge tartılğan bolsa, soń ala arnawlı ilimiy jumıslar Q. Paxratdinov[1] hám M.Xojanov[2] tiyisli, al E.Iskenderova[3] tiykarınan folklordaǵı hám ayırım kórkem shıǵarmalardaǵı zoonimler kórip shıǵadı.

Qaraqalpaq xalqı sharwashılıq penen neshe ásirler dawamında shuǵıllanıp kelgen. Ásirese, qara mal, mayda janlıqlar, túye, at siyaqlı haywanlardı aytsaq boladı. Sharwa haywanlar turmısımızǵa aralasıwı menen birgelikte tilimizge de tásir etken. Usı sharwa haywanları arqalı tek haywanlardın jasaw tárizi emes, adamnın da tábiyatı, minez-qulqı, abstrakt túsinikleri, psixologiyası, sociallıq jaǵdayı sáwlelengen. Tórende túye, qoy, at sharwa haywanları qatnasqan naqıl-maqallardı lingvomádeniy tárepten anliz qılındı.

Túye. Qaraqalpaq xalqı sahra xalqı esaplanadı. Sonlıqtan shól kemesi bolğan túye qaraqalpaq xalqı ushın belgili sharwalardıń biri. Túye zoonimi qaraqalpaq xalqı turmısı menen tıǵız baylanıslı bolǵanlıqtan, naqıl-maqallarda ushırasadı. Máselen, "Túye tuwǵan jerin tárk etpes" [4:14] naqılın alıp qarayıq. Túye túrkiy xalıqlar arasında shıdamlılıǵı, sabırlılıǵı tımsalı. Túye óz tuwılǵan jerin taslap ketiwi qıyın, bir jerde qonıs basqandı qáleydi.

Túye zoonimi haqqında E. Iskenderova óz monografiyasında usınday pikir bildiredi: "Túye bul tórt túlik maldın biri bolıp, ásirler dawamında adam balasınıń súyenishi, kóligi, awırın jeńilletiwshisi, azıq-awqatlıq ónimi sıyaqlı xızmetlerdi atqarıp kelgen. Ulıwma musılman xalıqlarında túyege kiyeli haywan sıpatında qaraydı"[3:38]. Usı pikirge misal retinde folklorda mına naqıldı aytıp ótsek "Baqırawıq demeseń, bahalı kólik túye ǵoy, jaman da bolsa perzentin, óz malına iye ǵoy"[4:41]. Naqıl túyeniń bahalı haywan ekenin dálillep turıptı.

"Qudañnan túye sora, qorqqaninan biye beredi"[4:23] naqılı parallel ráwishte dúzilgen naqıl. Qudashılıq qaraqalpaq milliy dástúrinde eń názik múnásibetlerdiń biri. Naqıl qudalar arasındaǵı qatnasıq máselesine qurılǵan. Usı naqılǵa uqsas "Aǵayinnen biye sora, uyalǵannan túye berer, qırmanınan kewsen alsań, kepshigine úye berer" [4:24]naqılın alıp qarasaq, bul naqıl da tuwǵan-tuwısqanlar arasındaǵı barıs-kelis máselesine qurılǵan. Joqarıdaǵı, naqıllardan kórinip turǵanıday, túye qımbatbaha sawǵa esaplangan.

Qara mal. Qara mal zoonimine baylanıslı naqıl maqallar folklorda kóshilikti quraydı. "Eki sıyırdıń bolsa ayran bolar, eki qatınıń bolsa wayran"[4:22] "Epli buzaw eki sıyırdı emer, iyt jamanı qatlamadan dáme eter" [4:59] "Sumlıqtı ala tana baslar"[4:60] "Ógizdiń otın jep, baspaqtıń ornında jatpa"[4:61] siyaqlı naqıl-maqallardı kórip ótsek. Birinshi naqıl eki sıyırdıń shańaraq ushın paydası, al eki hayal bolsa shańaraqtı wayran etiwshi faktor sıpatında qarama-qarsı qoyǵan. Ekinshi mısalda sıyırdıń balası buzaw haqqında ayılǵanı menen, onıń tıp mánisi epli, shaqqan adamlardıń barlıq nárese de jetekshilikti qolǵa alıwı kórsetilgen. Úshinshi naqıl da ala tana zoonimi jaman adam mánisin bildiredi. Keyingi naqıl da erinsheklik qılmaw, jegenińe jarasa islew mazmunı jatır.

Qoy. Qoy sharwashılıǵı qaraqalpaq xalqınıń áyyemnen kiyatırǵan, ómiri menen baylanıslı kásipleriniń biri. Qoy zoonimi qaraqalpaq naqıllarında jiyi ushrasadı. Máselen, "Sen bir qoy ber, men bir qoy bereyin, sóytip tamır bolayıq"[4:26], "Awılı aralastıń, qoyı qoralas"[4:36] naqıllarına qarasaq, adamlardıń tamır-tanısılıq, doslıq máselesine arnalǵan. Naqıllarda qoy arqalı adamlar arasındaǵı jaqınlıq múnásibeti sóz etilgen. E. Iskenderova bul haqqında: "... qoy erte dáwirlerden-aq musılman xalıqlarında «allanıń inamı», «beyishten shıqqan», siyaqlı bekkem, kóp ásirlik isenim, húrmet kózqarası da qoydı – amanshılıq belgisi sıpatında qarawına tiykar boladı[3:49]".

Qoy zoonimi ruw haqqında naqıllarda da qollanıladı. Buǵan mısal retinde, "Qoy noǵayda, sipse toǵayda", "Jarlıda oy kóp, Jalayırda qoy kóp", "Oyshılda oy kóp, Oymawıtta qoy kóp" [4:30]naqılların alamız. Bul naqıllar biykarǵa dórelmegen. Qaraqalpaq ruwshılıq sisteması neshe ásirler dawamında rawajlangan. Olardıń belgili bir tarmaqları bir kásip boyınsha ustaǵa arnalǵan. Sonlıqtan, usınday naqıllar folklorımızdan orın alǵan.

At. Qaraqalpaq xalqınıń áyyemnen kiyatırǵan kóligi, jigittiń qanatı esaplangan atqa baylanıslı túrli til birlikleri payda bolǵan. Solar arasında naqıl-maqallarda kózge túsedi. "Jaqsı atqa bir qamshı, jaman atqa mın qamshı "[4:47] naqılı bir qaragannan atqa baylanıslı, biraq bul naqıl ishki mazmunǵa iye. Naqıl aqıllı adam bir aytqan sózdi túsinedi, al nadan bolsa júz ret túsindirgen menen paydasız degen mánisti ózinde

jámlegen. Usı naqıldı E. Iskenderova tallağan bolıp, usınday túsinik berip ótedi: " Jaqsı atqa bir qamshı, jaman atqa mıń qamshı – esi pútin adam ım-isharaǵa, bir awız gápke de túsinedi, al aqmaq adamǵa, nadanǵa qansha aytıp, uqtırıp túsindirseń de biypayda degen uǵımdı ańlatıp túsimpazlıq koncepti kórinedi"[3:36]. Usı joqarıdaǵı naqılǵa únles "Jaqsı attıń ólimi, jaman iytlerdiń bayramı"[4:53] naqılın qarasaq, tuwra mániste jaqsı at óligi iytlerge jem bolıwı haqqında bolsa, astarlı mazmunda jaqsı adamlardıń bul dúnyadan ótiwi jamanlarǵa bayram degen mazmundı jetkeredi.

Juwmaqlap aytqanda, naqıl-maqallarda zooninlerdiń qollanılıwı ózine tán ózgeshelikke iye. Neshe asirlerde berli tiykarınan sharwashılıq penen turmısımız baylanıslı bolǵanlıqtan, naqıl-maqallarda sharwashılıqqa baylanıslı zoonimler joqarıdaǵı mısallardan da basqa naqıl-maqallar da ushrasadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Пахратдинов Қ. Животноведческая лексика в каракалпакском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Нукус, 1992.
2. Хожанов М. Қарақалпақ тилинде орнитонимлер. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2019.
3. Iskenderova. E.K. Qaraqalpaq tilindegi zoonimlerdiń lingvomádeniy analizi.– Nukus: Golden Print Nukus, 2024.
4. Қарақалпақ фольклоры. 88-100-т. – Нөкис: Илим, 2014. .